

ایران در «نامه‌های ایرانی»

منتسکیو

فاطمه عشقی

۲۷۲

هر چند صباحی که نام ایران به گوش متخصصین غربی می‌رسد، فوراً به رمان «نامه‌های ایرانی» منتسکیو که قریب به سه قرن از نگارش آن می‌گذرد، فکر می‌کنند و خیال می‌کنند که همانند منتسکیو و ادعای او در «روح القوانین» ایران را می‌شناسند.

کاملاً صحیح است که این نامه‌ها برای ما اهمیّت سابق را ندارد، شاید هم اصلاً آنها را نشناسیم ولی از دید غربی‌هایی که هرگز به ایران سفر نکرده‌اند و شناخت آنها منحصر به خبرنامه‌های ایرانی و اخبار کوتاه و تخطئه شده است، نامه‌های ایرانی زنده است. از این رو در اینجا می‌کوشیم تا علت نوشتن نامه‌های ایرانی را بر طبق اطلاعاتی که در دست است، و همچنین صحت و سقم آن را برای خوانندگان عزیز روشن کنیم، باشد که با تحقیقات دیگر ثابت کنیم که وظیفه ما ایرانیان است که خود را در سطح جهانی بشناسانیم و احترامی را که لایقش هستیم در آنجا نیز کسب نماییم.

در ابتدای قرن هجدهم میلادی، فارغ‌التحصیلان مدرسه عالی زبان‌های شرقی^(۱)، چندین اثر

1 - A. Galland Paroles remarquables, Bons mots et maximes des orientaux, 1694 et traduction des Milles et une Nuit, 1704

از دست نوشته‌های ایرانی^(۱) را ترجمه کردند... این منابع ایرانی الاصل، رنگ و سبک جدیدی به ادبیات فرانسه بخشید: در لابه لای این سبک جدید، که به تفنن و تملق‌گویی آراسته شده بود، اوضاع و احوال زندگی ایرانیان، مذهب، سیاست و آداب و رسوم که در سفرنامه‌های سیاحان به تفصیل مورد بحث قرار گرفته بود، دوباره متجلی شد. با وجود این که در سفرنامه‌ها جنبه‌های غیرواقعی و اغراق‌آمیز بسیار وجود داشت، در آنها روحی نزدیک به واقعی و دیدی انتقادی نیز به چشم می‌خورد. این گونه نوشته‌ها در نزد عامه مقبولیت قابل ملاحظه‌ای به دست آورد. زیرا تفاوت‌ها و شباهت‌ها، آنها را به هیجان می‌آورد و به‌طور کلی، انبوهی از احساسات اجتماعی و سیاسی آنان را نیز تحت‌الشعاع قرار می‌داد. به‌طوری که اندک‌اندک تمام منابع ادبی، از تراژدی و کمدی گرفته تا اپرا و رمان، به فضایی شرقی آراسته شد.

در سفرنامه‌های قرن هفدهم و به ویژه آنهایی که در اواخر این قرن نوشته شد، شناخت مشرق زمین با دیدی تطبیقی نسبت به کشورهای اروپایی صورت گرفته است. این قیاس‌ها، طبیعتاً انگیزهٔ پیدایش نوع خاصی از انتقاد اجتماعی شد. به عنوان نمونه‌ای بارز باید از سیاحت‌نامه شاردن^(۲) نام برد. شاردن هرگز اصالت پروتستانی خود و مشکلاتی را که جامعه‌اش به سبب آن برایش پیش آورده بود، فراموش نکرد. او همواره ایرانیان و فرانسویان را در زمینه‌های گوناگون در کنار یکدیگر قرار می‌داد. به کمک این گونه آثار بود که رمان‌نویس‌ها و فلاسفهٔ قرن هجدهم یا فقط رنگ و روغن شرقی به کتاب‌های خود دادند یا برای انتقاد از وضع سیاسی، اجتماعی و مذهبی کشورشان، تحت پوشش‌های مبدل، انتقادی اصولی و اساسی از جامعهٔ خود را عنوان کردند. عامه مردم، بذله‌گویی‌ها و خوش‌صحبتی‌ها و خوش‌گذرانی‌های شرقی را، که فضای دیگری ارائه می‌داد، طلب می‌کردند. روشن‌فکران و فرزاتگان درس‌های اخلاقی و نصایح و پندهای خود را در این قالب به مردم آموختند.

پراوازه‌ترین اثر از این نوع صنعت ادبی، نامه‌های ایرانی مونتسکیوست. او اولین نویسنده‌ای است که هجوگرایی را در قالب شرقی در قرن هجدهم رواج داد. آن هنگام فقط ۲۱ سال از این قرن می‌گذشت و نامه‌های او به صورت مخفیانه در آمستردام منتشر شد. استقبال از این نامه‌ها آن

1 - Petis De Lacroix Histoire de la Sultan de Perse et des Vizirs, 1707; Mille et un Jour 1710 - 1712

۲ - این مدرسه در سال - ۱۶۹۹ پایه‌گذاری شد

2 - Jean Chardin Voyage du chevalier Chardin en Perse et autres lieux de l'Orient, nouvelle edition par L. Lanles, 1811, 10 vol.

پلانو

۲۷۵

چنان زیاد بود که تنها در ۱۷۲۱ ده چاپ متوالی از آن بیرون آمد. ناشر این کتاب چنین گفته است: کتاب فروش‌ها، گنج‌ها را باز کرده و هر چه می‌یافتند، با خود می‌بردند و می‌گفتند آقا خواهش می‌کنیم نامه‌های ایرانی را برایمان تهیه کنید. (۱)

موضوع کتاب، اقامت دو مسافر ایرانی در پاریس است. ازیک اربابی است پول‌دار و ریکا دوست جوان اوست. هدف آنان از این سفر، افزایش معلومات در علوم تجربی است. پس از این که در مقابل تمدنی بسیار متفاوت با جامعه خود قرار می‌گیرند، متحیر می‌شوند و افکارشان کاملاً انتقادی می‌گردد. خواننده از ورای ۱۶۰ نامه، از تمام احساسات و منطق و زندگی خصوصی این دو شخصیت آگاه می‌شود.

چرا منتسکیو مانند مارانا^(۲)، کسی که در نگارش نامه‌های ایرانی الهام‌بخش او بود در داستانش از ترک‌زاده‌ای استفاده نکرد؟ مهم‌ترین جواب این است که اول باید مد روز را در نظر

1 - Montesquieu *Lettres Persanes, Quelques reflexions sur les lettres Persanes, Texte etabli par Carcasson, 1929, T. 1 p. 92*

2 - Jean Paul Marana *L'espairs du Grand Seigneur et les relations secretes envoyées au divan de Constantinople découvertes a Paris pendant le regne de Louis le grand, traduit de l'arabe en ilatien par....., 1684*

گرفت که کارکاسان^(۱) به آن اشاره کرده است: اقامت محمدرضا بیک سفیر شاه سلطان حسین در پاریس که با سفر منتسکیو از بوردو به پاریس در ۱۷۱۵ مصادف شد. در نامه شماره ۹۱، از یک درباره دیدار این سفیر از کشور فرانسه صحبت به میان می‌آورد. اما سفرنامه شاردن بزرگ‌ترین عامل انتخاب نام رمان منتسکیوست. در ۱۶۰ نامه، این فیلسوف از ۱۴۲ مأخذ استفاده کرده است که ۹۳ منبع مربوط به ایران و شرق و کشورهای غیراروپایی و پیش از یک چهارم در باب اطلاعات استثنایی سفرنامه شاردن است.

هیچ نیازی نیست که از خود سؤال کنیم که آیا نامه‌های ایرانی فقط حکایتی تملق‌آمیز به نوع شرقی است یا نه؟ زیرا فقط باید به معرفی شخصیت‌های اصلی این نامه‌ها پردازیم که قالبی خلاف این نوع سبک ادبی دارند. در ابتدای کتاب، منتسکیو چنین می‌گوید: آنچه که مرا به تعجب وامی‌دارد، مشاهده ایرانیانی است که گاهی مثل خود من در زمینه آداب و رسوم و اخلاق ملی تعلیم یافته‌اند؛ تا جایی که می‌توان آنها را از روی این ویژگی از دیگران تشخیص داد. این ویژگی آنچنان است که مطمئنم آلمانی‌هایی که از فرانسه دیدن می‌کنند، چنین خصایصی ندارند.^(۲)

منتسکیو به گفته شاردن که معتقد است «ایرانیان تمدن‌ترین مردم شرقی و افرادی بسیار با تربیت‌اند» اعتماد می‌کند. زیرا به انسان‌هایی احتیاج دارد که قابلیت نظاره کردن و انتقاد کردن از کشور و جامعه‌اش را داشته باشند. از یک اربابی ایرانی و احساساتی است؛ اما بیشتر منطقی، با نفوذ، جدی و در مفاهیم فلسفی علوم نظری و عملی کنجکاو است. نامه‌هایی که برای اهل حرم خود می‌نویسد، دید اجتماعی و اخلاقی و فلسفی منتسکیو را نمایان می‌سازد. در مورد زجر و رنجی که بخش قابل توجهی از انسان‌های روی زمین متحمل می‌شوند هیچ نوع شک و تردیدی ندارد. حرم و محیط‌های در بسته از آن نوع، نمونه‌گویی برای این فیلسوف مجذوب شده است تا موقعیتی پیدا کند و اساس فلسفه و جامعه‌شناسی خود را بنانند. اگر چه گاهی شاردن مسایل حرم و وجود آن را با مزاح و شوخی به طبقه خاصی نسبت داده است، منتسکیو فرصتی به دست می‌آورد تا ظلم و استبدادی را که به زنان روا می‌شود، مورد سؤال قرار دهد.

منتسکیو در مورد درام حرمسرا در نامه‌های ایرانی، بسیار ملامت شده است. زیرا این مسأله را با روحیه و شایستگی او نامتجانس دانسته‌اند. اما برخلاف آنانی که فکر می‌کنند این توصیف صرفاً چاشنی داستان است، باید اذعان داشت که امروز اگر نامه‌های ایرانی را اثری بی‌سابقه

1 - ...par... Carcasson, p.6

2 - Montesquieu *Lettres Persanes*, introduction par Paul Verner,

می‌دانیم، درست به سبب یگانگی بافت نقد فلسفی و دسیسه‌چینی‌های حرمسرا است.^(۱) نویسنده کتاب دسیسه را با زنجیری نامرئی به فلسفه، سیاست و اخلاق مرتبط ساخته است تا از پیشینان خود در مورد علل فساد در جوامع گام فراتری برداشته باشد.

در پاریس از یک و ریکا فرصت مناسبی به دست می‌آورند تا مذهب حاکم بر ایران و فرانسه را مقایسه کنند. طرز تفکر آنان همان است که شاردن در سفرنامه خود گزارش داده است. از یک در هر دو وجه اشتراک بسیاری بر می‌شمارد و سپس با تأسف بسیار، از تعصب مذهبی مسیحیت انتقاد می‌کند و اظهار می‌دارد «در اسپانیا و پرتغال، تعصب مذهبی بعضی از این پیشوایان آنچنان است که یک مرد را همانند گاهی در آتش می‌سوزانند.»^(۲) متسکیو قصد دارد با مثال شرقی و آزادی زرتشتیان و ارامنه در ایران آن زمان، از استبداد و خودخواهی کاتولیک‌ها نسبت به پروتستان‌ها به سختی انتقاد کند. آنچه که بعداً در روح‌القوانین به صورت فصلی در مورد بردباری و رعایت حق زندگی دیگران به وضوح نوشته شد، به منظور منع و انتقاد از جنگ‌های شوم و دائمی مذهبی است. او می‌نویسد: «در هیچ مکتبی این چنین جنگ‌هایی که در مذهب مسیحیت به وقوع پیوسته، دیده نشده است.» از یک بر تأثیر فاجعه‌انگیز تعصبات مذهبی تأکید می‌ورزد و استبداد پادشاهان ایرانی را چیزی جز اعمال تعصبات مذهبی نمی‌داند. سپس استبداد پادشاه ایران مورد بحث قرار می‌گیرد که «شاهان ایران خود قانون‌اند» و از این طریق، لویی چهاردهم، که خود را سایه خداوند روی زمین می‌داند^(۳) شاه شاهان لقب می‌گیرد.

متسکیو نامه‌های ایرانی را در کمال واقع‌بینی و نکته‌سنجی نوشته است. شاید همانند گریم^(۴) فکر کنیم و بگوییم: «اگر ایرانی بودم، من نیز مثل او فکر می‌کردم و می‌نوشتم.» ولی متسکیو بر درستی کار خود، مبنی بر دقت و وسواسی که در مورد مطالعه و آداب و رسوم ایرانیان به خرج داده، تأکید نکرده و در این باره هیچ یادداشتی ننوشته و مسؤولیت را به خود خواننده محول کرده است. اما بسیارند طرح مسائل سیاسی و مذهبی و اخلاقی بسیار ریشه‌دار و پر معنی که ما را از منظور او، که همانا جامعه فرانسۀ آن زمان است، آگاه می‌سازد...

ضد و نقیض گویی‌ها و ناهمگونی‌ها و حتی اشتباهات چشم‌گیر در مورد ایران، تأکیدی بر

1 - R. Merceir Le roman dans les Lettres Persanes, Revue des Sciences Humaines, Juillet 1962, p. 345

2 - Lettres Persanes, op.cit, lettre 79

3 - Ibid. lettre 89

4 - P. Martino, L'Orient dans la Litterature francaise au XVII Siecle et au XVIII siecle, Paris, Hachette 1906. p.294

این مدعاست. در نظر اول، آنچه که به وضوح در اثر منتسکیو نمایان است، سعی در استفاده درست از تقویم ایرانی است. رپرت شکلتن^(۱) خاطرنشان می‌کند که منتسکیو طرز نوشتن ماه‌های ایرانی را از شاردن تقلید کرده است: زیرا بر لزوم هماهنگ‌سازی اثر خود تأکید داشته است. اما ماه‌های شمسی ایرانی را با تاریخ قمری و سال تقویم هجری اشتباه می‌کند. اولین نامه او از تبریز در پانزدهم ماه صفر ۱۷۱۷ نوشته شده است. مشخص است که منتسکیو می‌خواهد میان ماه‌های قمری و میلادی نوعی معادل‌سازی انجام دهد. زیرا از یک در جایی مرگ لویی چهاردهم را «چهارم رجب ۱۷۱۵» اعلام می‌دارد و این در حالی است که می‌بایست آن را به صورت اول سپتامبر ۱۷۱۵ بنویسد.^(۲) منتسکیو حتی املای غلط ماه‌ها را از شاردن گرفته است. اسامی شخصیت‌های کتابش هم بیشتر از کتاب هزار و یک شب اقتباس شده و از یک هم در اصل نامی تاتاری است.

زندگی از یک با آن حرمسرای کذایی، به زندگی پادشاهان و شاهزادگان دوران صفوی شبیه است. عده زنان عقدی و صیغه او نامشخص است و عده خواجگان نمی‌بایست بیشتر از چندتن باشد. اما در آخر کتاب متوجه می‌شویم «گله‌ای از خواجه‌های سیاه به حرمسرا آمده‌اند».

واضح است که منتسکیو برای تجسم زندانی مخوف و سیاه چالی عظیم، اغراق‌های شاردن را بسط داده است تا بتواند با وجود عدم شناخت از آداب و سنن و فرهنگ ایرانیان، خود را روان‌شناس اجتماعی شرق بنمایاند. او تصور می‌کرد که اگر ایرانی‌ها همیشه گرفته و عبوس‌اند، به سبب نداشتن روابط اجتماعی و معاشرت با یک دیگر است. در صورتی که طبق اسنادی که شاردن ارائه داده است ایرانیان بسیار دل‌زنده‌اند و فرانسویان‌اند که کمتر در جنب و جوش‌اند.

منتسکیو در کنایه‌هایی که به اسلام دارد، وانمود می‌کند که قرآن را خوانده است. در صورتی که از قول از یک در نامه‌ای می‌نویسد مسلمانان در روز ۷ بار نماز می‌گزارند و «تا من زنده‌ام، علی پیغمبر من است». سرانجام، در نامه دیگری می‌خوانیم که مقبره حضرت فاطمه در قم است که صد البته با حضرت معصومه اشتباه شده است. به باور منتسکیو، نابرابری میان زنان و مردان در اسلام، حتی بعد از مرگ نیز وجود دارد. زیرا بهشت فقط برای مردان است!

با وجود همه اینها، اگر شعور فراوان و فهم و تلاش بی‌شائبه منتسکیو نبود که نامه‌هایش را به منظور جلب توجه و ایجاد کشش در خواننده زمان خود، با عنوان «ایرانی» معرفی کند، شاید ایران و ایرانی باز هم همچون قرن هفدهم، همراه با کشورهای دیگر آسیایی به نام «شرق» معرفی

1 - R. Shakleton, *The Moslem Chronology of the Lettres Persanes*, 1954, p. 26

2 - *Lettres Persanes*, op. cit. lettre 14

می‌شد. قدر مسلم این است که جزئیات داستان، نمایانگر و آینه روح منتسکیوست که به فرانسه و اروپا و مشکلات آنها معطوف است.

روح‌القوانین بیست و پنج سال بعد از این رمان نوشته شد. منتسکیو با خریدن تعداد بیشتری سفرنامه، معلومات خود را آنچنان که می‌خواست، تکمیل کرد: بدون اینکه در مورد مسائل اجتماعی سیاسی مذهبی ایران کمترین عقیده‌ای ابراز دارد. زیرا این مسائل در جامعه او کلاف سر درگمی بود که نمی‌شد صریحاً به آنها استناد کرد. وگرنه سرنوشتی همچون ولتر و دیدرو و کسانی که بعد از او به زندانهای باستیل و ونسن روانه شدند، پیش‌رو می‌داشت. اما از آن به بعد تا آخر قرن هجدهم، ولتر، دیدرو، روسو و نویسندگان دایره‌المعارف در مورد ایران مطالعه کردند و هر یک از این نخبگان به سلیقه خود قسمتی یا قسمت‌هایی از سیاحت‌نامه‌ها، به خصوص نوشته‌های شاردن را مورد توجه قرار دادند. در اینجا شاید بتوانیم سؤالی تحت این عنوان مطرح کنیم که آیا ایران بعد از این قرن شناخته شد؟ قدر مسلم این که حتی امروز، پس از آن پیشرفت صنعتی عظیم هم شناسایی غربی‌ها از ایران در همان سطح نامه‌های ایرانی است!

نشر سالی منتشر کرده است:

کاجهای زرد

مجموعه اشعار

مهین خدیوی

نشر سالی - تهران - صندوق پستی ۱۸۸۲ - ۱۵۸۱۵

تلفن: ۸۹۰۳۶۲۳